

Görsel Estetik Öğelerin İyileştirici Etkisi

The Healing Effect of Environment and Visual Esthetic Elements in Hospitals: Scientific Letter

Dr. Nesrin ÇOBANOĞLU^a

^aTıp Etiği ve Tıp Tarihi AD,
Gazi Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ankara

Geliş Tarihi/Received: 22.10.2008
Kabul Tarihi/Accepted: 20.01.2009

*Bu çalışma, Türkiye Estetik Kongresi
(22-24 Kasım 2006, Ankara)'nde
sözel olarak sunulmuştur.*

Yazışma Adresi/Correspondence:
Dr. Nesrin ÇOBANOĞLU
Gazi Üniversitesi Tıp Fakültesi,
Tıp Etiği ve Tıp Tarihi AD, Ankara,
TÜRKİYE/TURKEY
nesrinc@gazi.edu.tr

ÖZET Geçmişten günümüze uzanan tedavi ve iyileştirme süreçlerinde çevrenin ve sanat eserlerinin olumlu etkisinin olduğu bilinmektedir. Tıp tarihinde, tıbbın evrimi boyunca müziğin iyileştirici gücünden sıklıkla yararlandığına rastlamaktayız. Müziğin iyileştirici etkisi araştırılmakla birlikte, görsel estetik öğelerin iyileştirici etkisinin pek araştırılmadığı gözlenmektedir. Günümüzde küresel ölçekte çevrenin ve sanat eserlerinin iyileştirici etkisinin kullanılması sağlık alanında başarılı merkezlerde oldukça yaygın bir biçimde yer almaktadır. Bu çalışmada, çevrenin ve sanat eserlerinin iyileştirme sürecindeki etkisi, hastane çalışanları, hastalar ve hasta yakınları kapsamında değerlendirilecektir. Çevrenin ve sanat eserlerinin tedavi süreçlerine ve hastane çalışanlarının, hastaların ve hasta yakınlarının moraline olan etkileri irdelenecektir. Bu makale ile çevrenin ve sanat eserlerinin tedavi sürecindeki olumlu etkileri göz önüne alınarak hastanelerin uyumlu bir parçası haline gelmesinin önemi değerlendirilmektedir. Böylece, görsel estetik öğelerin iyileştirici etkilerinin değerlendirilmesiyle hasta hakları bağlamında, en üst düzeyde kaliteli hizmet sunumunu geliştirmeye yönelik etik ve estetik öğelerle örülü bir çevre geliştirilmesine katkıda bulunmak hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Etik; hastane-hasta ilişkisi; estetik

ABSTRACT Environment and art works are known to have positive effects on the healing and therapeutic processes. In the medicinal history, the healing power of music has been used throughout the evolution of medicine. There is little research on the healing effect of visual esthetic elements although the healing effect of music has been investigated extensively. Recently, health care centers have started using the healing effect of environment and visual esthetic elements successfully on a global scale. In this study, the healing effect of environment and visual esthetic elements was investigated on the staff, patients and patient relatives. The effects of environment and visual esthetic elements on the healing and therapeutic processes and the morality of the staff, patients and patient relatives were defined. Accordingly, the significance of the positive healing effect of environment and visual esthetic elements was analyzed as an integral element of the hospital. Thus, by assessing the results with regard to the rights of the patient, we hope to contribute to develop an environment interlaced with ethical and esthetic elements for the most qualified service.

Key Words: Ethics; hospital-patient relations; esthetics

Türkiye Klinikleri J Med Sci 2009;29(2):501-7

Hayatın her alanında çevrenin ve sanatın varlığını hisseder, algılar ve yaşarız. Yeryüzünde hayatın başlamasıyla birlikte doğal çevre ile yoğurulan insan, günümüzde doğal çevrenin yanı sıra yapay çevre; mimari, heykel, resim, fotoğraf, sinema, tiyatro, roman, şiir... ile kendini ifade etmekte ve bulmaktadır. Bununla birlikte insan bu ifade etme ve

kendini bulma çabasında estetik kaygıları göz önüne almış ve daha güzele ulaşmayı planlamıştır. İnsan hayatındaki bütün aşamalarda en önemli değer sağlıktır. Hayatın her aşamasında yer alan çevre ve sanatın sağlıkla ilgili konularda da karşımıza çıkması kaçınılmazdır. Birçok tedavi ve iyileştirme yöntemlerinde sanatın kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle müziğin iyileştirici gücü eski çağlardan bu yana kullanılmaktadır. Ancak, günümüzde çevre ve görsel estetik öğeler de tedavi ve iyileştirme yöntemlerinde yer almaktadır. Hastaneler ve sağlık kuruluşları çevreye ve görsel estetik öğelere artık daha çok önem vermektedir. Bu durum hastane çalışanları, hastalar ve hasta yakınları açısından olumludur. Bu çalışmada çevrenin ve sanat eserlerinin tedavi ve iyileştirme sürecindeki olumlu etkileri ve hastanelerin uyumlu bir parçası haline gelmesinin önemi tartışılacaktır.

SANAT ESERLERİ VE ESTETİK ÖĞELERİN SAĞLIĞA ETKİSİ

Sanat, bir duygunun, tasarımın veya güzelliğin ifadesinde kullanılan metodların tümü; bu metodlar sonucunda ulaşılan üstün yaratıcılıktır.¹ Sanat doğada bulunmayan, yalnızca insanın yaratabildiği bir şeydir. Var olabilmesi için akıl, deneyim, beceri, yetenek, bilgi ve duyarlılık gibi pek çok önemli özelliğin bir arada olmasını gerektirir. Kurgulayan, düşünen, düşleyen, arzulayan ve parçaları bir araya getiren varlık insandır. Bununla birlikte sanatın ne olduğuna karşılık olarak verilen her yanıt, onun farklı ve yeni bir yanını açığa çıkarıp aydınlatır ve bunların hiçbiri sanatı tanımlamak için yeterli olmaz. Bu nedenle bu sorunun kesin ve net bir karşılığı yoktur. İnsanların yaşadıkları, sanatın var olduğunu, üstelik vazgeçilmeyecek kadar önemli ve acil olduğunu, hayatı anlamlı kıldığını, onsu bu hayata katlanmanın neredeyse olanaksız olduğunu duyumsatır. Tanımda eksik kalanlar sanat eserleri karşısında yaşanan heyecan, coşku, irkilme, şaşkınlık, hareket duygusudur. Böylelikle de her bir birey bir sanat eseri karşısında farklı duygular hissetmektedir.²

Estetik, güzel duyusu ile ilgili olandır. Bununla birlikte estetik, beğeni yargısı, özellikle güzel karşısındaki beğeni yargısı ile ilgili olan meseleleri

ele alır. Güzelliği, zarafetiyle dikkati çeken, göze hoş görünen şey için kullanılır.^{3,4} Estetik kelimesi, günümüzdeki anlamıyla, ilk olarak filozof Baumgarten'in "Aesthetica" adlı kitabında yer almaktadır. Bununla birlikte Eski Çağ'dan bu yana "güzel" kavramı, filozofları düşündüren bir konu olmuştur. Örneğin; Homeros için her türlü güzelliğin kaynağı doğadır.³ Güzel olan, güzellik içinde her zaman ütopyan, düşsel, coşkun ya da duru, umutları canlandıran, üzüncüleri dağıtan ve insanı en yılgın dönemlerinde hayata bağlayan ve ona kendi dünyasını da güzelleştirme çağrısında bulunan yarılar taşımıştır. Güzel olan hiçbir zaman bir kalemde silinip geçilemez, yok sayılamaz, küçümsenemez, çünkü insanın ölmek üzere olan duyarlılığını canlandırarak gelişkin örneklerde bu duyarlılığı bilişsel düzeye çıkarır. Böylece insana var olan koşulları değiştirebileceğini, onları kendi elleriyle yeniden düzenleyebileceğini, üstelik bunların kendi istemlerine ve belirlenimlerine uygun olacağını duyumsatır. Sanatın güzellikle bağlantısı mutlak değildir ama eğilim, sanatı "hoş olan"la, "güzel olan"la bağlantı içinde görme yönündedir.² Sanat insan ürünüdür, insan tarafından anlamlandırılmaktadır.

Etik, insan eylemlerine ilişkin değerler felsefi olarak ortaya çıkmıştır. Etik, insan ilişkilerinde açık uçlu sorulara "iyi-kötü" değerlendirmeleri ile yanıtlar bulmaya çalışır. İyi ile kötü arasındaki ayrım, evrimsel süreçte mistisizme dayandırılarak Tanrı'nın ve onun yarattığı doğal düzeni temsil etmiş, daha sonra yerini daha iyi bir dünya ve evrene sahip olma yolunda birey ve toplumsal davranış biçimlerini sorgulayan bir etik anlayışa bırakmıştır.⁵ Etiğin doğası gereği, günlük yaşama yansıyan eylemlerimizin etik niteliği açısından göz önüne alınacak ölçütler arasında "olasılıklar" vardır. İyi ya da kötü eylemlerimizin yaşantı biçimine yansıdığı olasılıklar mevcuttur ve kişi bu olasılıklardan birini tercih eder. Nasıl davranmamız gerektiği konusunda kendi istencimizin sesine kulak vermek ve diğer insanlarla uyum içine girmeye çalışmak gerekmektedir; dünyada bireyin koyduğu amaç ve anlamdan daha fazlası yoktur. Bireysel ve toplumsal değerler tortusu etkileşerek birey olarak insanın eylemlerinin etik yönelimini biçimlendirir.

HASTA HAKLARI AÇISINDAN DURUM

Hasta hakları, insanlığın evrimine paralel olarak ortaya çıkan, dayanışma hakları da denilen üçüncü kuşak insan haklarıdır. İnsan hakları, gelişimine ve niteliğine göre üç kuşakta tanımlanmaktadır. Buna göre birinci kuşak insan hakları, bireyin hakları olarak diğer bireylere karşı doğduğu anda elde ettiği haklar olan; yaşama hakkı, özgür doğma hakkı gibi haklardır. Bireylerin devletle ilişkilerinden doğan ikinci kuşak insan hakları eğitim hakkı, sağlıklı yaşama hakkı, çalışma hakkı olarak tanımlanabilecek haklardır. Toplumun her bir bireyini etkileyecek toplumsal haklar olarak tanımlanabilecek, dayanışma hakları da denilen üçüncü kuşak insan hakları ise çevre hakkı, tüketici hakları, hasta hakları olarak belirmektedir. Hasta hakları tıbbi etiğin temel konularından biridir. Hastalar, hastalığı hakkında bilgilenme, tedavi yöntemleri ile ilgili özerk seçim yaparak aydınlatılmış onam verme, psikososyal ve manevi değerleri açısından saygı görme gibi temel haklara sahip olmalıdır.⁵

Çağımız insanı gelişen sağlık bilinci ile sağlıklıyla daha çok ilgilenmekte ve olanakları ölçüsünde “en iyi” tanı ve tedavi olanaklarına ulaşmayı istemektedir. Sağlık hizmetlerinde kalite kavramı, hizmeti talep edenlerin istek ve gereksinimlerini karşılamanın yanında, bilimsel ve teknik olanakların kullanımını da içermektedir. Hizmet sunumunda amaçlanan sonuca ulaşmak için klinik, altyapı, destek hizmetleri gibi tüm hizmet birimlerinde sürekli veri/bilgi toplama, değerlendirme ve iyileştirmelerin bir eş güdüm içinde yürütülmesi gerekir. Hastane yönetimi sağlık hizmeti veren ve alanlar arasında geçen ilişkinin bazı yönleriyle, tarafların her birine karşı ayrı sorumluluklar taşır. Hasta hakları açısından hastane yönetiminin etik uygulamalarının amacı, her bir hastanın haklarına saygı göstererek, hastalığın tedavi sürecinde hastayla kamusal ve iç iş ilişkilerini etik yaklaşımlarla çözümlenerek hastanın iyileşmesi sonucunu sağlamaya çalışmaktır. Hastanenin etik açısından işleyişi, etik kurullar aracılığı ile dilemmaların çözümünde ilgili kesimlerin uzlaşarak karar almaları ile sağlanacaktır. Bir hastanenin hastalarla iş ilişkilerine yönelik uygulamalarının niteliği, hastaların değer sistemlerini önemsemesi, hastalığın al-

gılaması ve tedavinin kabullenilmesinde önemli bir belirleyendir. Böylece, hastanenin her açıdan “iyi” olma niteliği hizmetin kalitesini etkiler (American Medical Association, 1997). Sağlıkta kaliteli hizmet, aynı zamanda etik açısından da uygun olanla örtüşür.

Hastaneler toplumsal yaşamın önemli kurumlarıdır. Toplum içinde ve bireylere yönelik iyileştirici tanı ve tedavi amacıyla örgütlenen bu kurum, bireylere yönelik hizmet üretir görünse de, sonuçları nedeni ile toplumsal bir işlev görmektedir.⁶ Hastane yönetiminin öteki yönetimlere göre özgün yönlerini kısaca özetlersek:

1. Hastane çevresiyle etkileşimde olan açık sistemli bir örgüttür.
2. Hastanelerde uygulanan teknoloji çok hızlı gelişen, pahalı ve karmaşık olan bir teknolojidir.
3. Hastanelerin toplumsal refah düzeyinin yükselmesine yönelik amaçları “yaşamsal” önemdedir.
4. Hastanelerde farklı görüş ve düşünceye sahip farklı meslek gruplarından uzmanların sayısı öteki kurumlara göre daha fazladır. Bununla birlikte, eş güdümlü ve dayanışma içinde çalışmaları gereklidir.⁷

Günümüzde hastanelerde verilen tanı, tedavi ve bakım hizmetlerindeki karmaşık bileşenli hizmet sunumunun niteliği, hastane yönetiminin önemli bir sorumluluğudur. Kaliteli bir hastane hizmetinde toplumsal ve bireysel haklarla ilgili, etik, ekonomi, eğitim, iş doyumu, verimlilik, etkililik gibi boyutlar içeren bir yönetim sürecinin kişisellikten uzak yöntemlerle, hizmete özel standartlarla yürütülmesi gereklidir. Burada, yalnızca tek tek bireylerin değil, tüm çalışanların takım halinde üyesi oldukları hastanenin, bir sistem olarak, hastalar aracılığıyla topluma karşı bir başarı ya da başarısızlığı söz konusudur. Bu bağlamda estetik ve etik açısından “güzel-iyi” kavramları da hastane başarısında etkisi olan değersel etkiler yaratır mı?

MÜREKKEP LEKELERİNDEN PICASSO'YA

Sanatın ve estetiğin insan sağlığında uzun zaman beri yeri bulunmaktadır. Özellikle tedavi ve

iyileştirme yöntemlerinde yer alıp almadıkları önemli bir tartışma konusudur. Tedavinin tanımı “deva verme, iyi etme” olarak yapılmaktadır.⁸ Sevginin ve moral gücünün iyileşmeye yönelik olumlu etkisi bilinen bir gerçektir.⁹ Bununla birlikte, geçmişten günümüze müzik sanatı ile tedavi süreçlerine rastlanmaktadır. Bu, insanın sanat karşısında hissettikleri ve böylelikle kendini güçlü hissetmesi ile ilgilidir. Bu konuda yapılmış, yapılan çalışmalar bir sanat dalı olan müzik konusunda olumlu sonuçlar alınabileceğini gösteriyorsa, görsel estetik öğelerle yansıyan sanat eserleri de böyle bir iyilik hali oluşturarak, tedavi sürecine olumlu etki yapabilir mi?

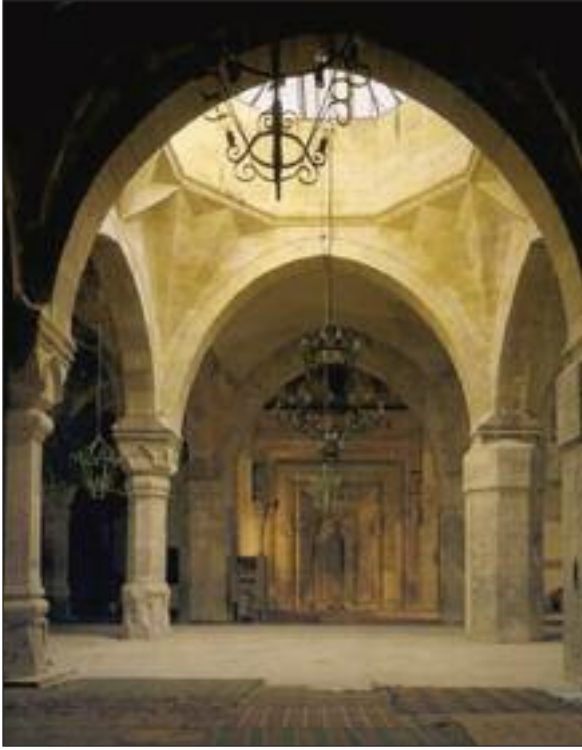
Müzikle tedavi, ruhsal ve bedensel sorunları olan çocukların ve erişkinlerin psikiyatrik durumlarını belirlemede yol göstericidir ve bir iletişim yöntemidir. Diğer yandan müzikle tedavi, toplumdaki sosyal ilişkilerin geliştirilmesi, bireylere güven duygusunun kazandırılması ve bedensel sorunları olan bireylerin egzersizleri kolaylıkla gerçekleştirilebilmeleri açısından önem taşımaktadır. Bireylerin yaşantılarında ve tedavi süreçlerinde önemli bir yere sahip olan müzikle tedavinin geçmişi, Afrika, Amerika, Asya, Avrupa ve birçok Türk medeniyetlerine kadar uzanmaktadır.¹⁰

Müzikle tedavi geleneğinin Türk toplumlarında yaklaşık 6 bin yıllık bir geçmişi vardır. Türklerde müzikle tedavi ile ilgili ilk ciddi çalışmalar Selçuklularda ve Osmanlılarda görülmektedir. Anadolu’da müzikle tedavi konusunda oluşturulan ilk kurumlar darüşşifalardır. Darüşşifalarda hastaların tedavisinde müziğin yanı sıra, su sesi ve güzel kokular da etkin bir şekilde kullanılmıştır.¹¹ Ayrıca darüşşifaların mimari özellikleri incelendiğinde, estetiğe özen gösterildiği fark edilmektedir (Resim 1-3). Bunlar, mimari açıdan en güzel yapıyı kurmak dışında, görsel estetik öğelerin iyileşme üzerine olumlu etkileri de düşünülerek yapılmış olabilir mi?

Hekim-hasta ilişkisi tüm öteki insan ilişkileri gibi birçok etken tarafından etkilenmektedir. Bu etkenlerin sayısını çoğaltmak olasıdır. Bu etkenlerden biri de hekim-hasta ilişkisinin geçtiği “mekan”lardır. Hastaneler, verilen hizmetin çok boyutlu olması nedeni ile, niteliğine uygun mimari yapısı

olan binalarda değişik meslek grupları ve uzmanlık alanlarının bulunmasını gerektirmektedir. Hizmetin temel amacı, hastaların iyileştirilmesidir. Araç-amaç ilişkisi unutulmadan, kurumun temel amacını gerçekleştirmesi için işlevselliği artırılmaktadır. Hastanelerde neyin, neden, nasıl yönetileceği sorularının irdelenmesi gereklidir. Sağlık çalışanlarının ve hastaların odak noktasında değerlendirilmesi önemlidir. Bu yönetimin temel görevi, sağlık profesyoneli ile hastayı en etkin, en işlevsel biçimde karşı karşıya getirmek ve hastanın iyileşmesi sonucuna ulaşmak için hastane çalışanlarının uğraşlarını eş güdülemektir. O zaman yönetim bir amaç değil, bu amacın sağlanması yönünde bir araç olmaktadır. İnsan haklarının evrilmesiyle hasta hakları gündeme gelmiştir. Kaliteli hizmet sunumunda, hastanın hizmetin niteliğini algılaması önemlidir. Toplam kalite yönetimi, hastayı ve hekimi özneleştirerek kaliteli hizmet sunumunu sağlayacak bir yönetim biçimidir.¹¹ Günümüzde çok sayıda hasta ve hekimin bir arada bulunduğu mekanlar olarak hastaneler, labirent gibi karmaşık ve mimari açıdan özensiz yapıları nedeni ile belki de sağlığı daha da kötüleştirici etki bile yaratıyor olabilirler mi?

Günümüzde aromaterapi, fitoterapi, akupunktur, mezoterapi, meditasyon gibi “alternatif” sayılabilecek (ve modern bilimsel tedavide yeri oldukça tartışmalı) türler de tedavi ve iyileştirmede kullanılmaktadır. Ancak günümüzde önemli merkezlerde giderek artan bir biçimde sanat eserleri ve görsel estetik öğeler modern tedavi yöntemlerinin yanında yer almaya başlamıştır (Resim 4-7). Rahatlatma, moral verme ve pozitif ruh halinin iyileşmeye olan olumlu etkisi görsel estetik öğelerde daha bir kendini göstermektedir.¹² Sanat eserleri ve görsel estetik öğeler aracılığıyla; hastalar, hasta yakınları ve hastane çalışanlarının yaşam kalitelerinin yükseltilmesi, stresin azaltılması, iyileşme duygusunun desteklenmesi ve hastane ile toplum arasında güçlü bağlantılar geliştirilmesinde yararlanılmasının mümkün olabileceği düşünülmektedir. Bu durumu daha somut verilerle destekleyerek irdelemek amacıyla oluşturduğumuz, hastalar, hasta yakınları ve hastane çalışanlarına yönelik anketler aracılığıyla seçtiğimiz farklı hastane ortamlarında görsel estetik öğelerin

RESİM 1: Divriği Turan Melik Darüşşifası-1.

iyileştirici etkisini ölçebileceğimiz geniş çaplı bir araştırma yapmayı planlıyoruz. Araştırma sonuçlarını aldıkça, zaman içinde kesitler halinde bu konuyu akademik ortamda tartışarak geliştirmeyi hedefliyoruz.

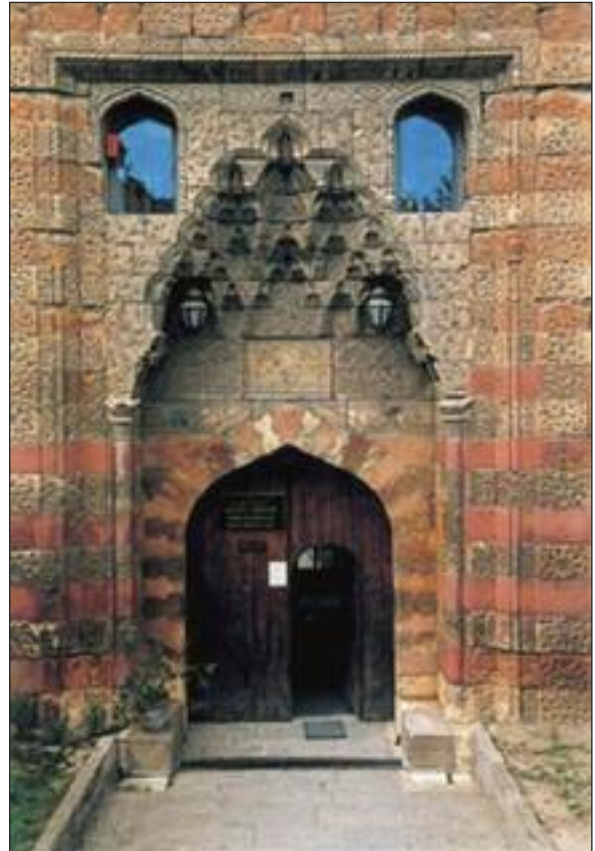
Ayrıca, sanat eserleri ve görsel estetik öğelerin yanında, sağlıklı ve dengeli, güzel görünümlü bir çevrenin halk sağlığı üzerinde de olumlu etkileri olduğunu gösteren araştırmalar bulunmaktadır.¹³

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Yapılan literatür çalışmalarından yola çıkılarak burada çevrenin ve sanat eserlerinin iyileştirme süreci üzerindeki etkisi hastane çalışanları, hastalar ve hasta yakınları kapsamında değerlendirilmelidir.¹⁴ Amaç, çevrenin ve sanat eserlerinin tedavi süreçlerine ve hastane çalışanlarının, hastaların ve hasta yakınlarının moraline olan etkilerini irdelemektir. Çevre ve görsel estetik öğelerin hastanelerde kullanılmasının insan sağlığına olumlu etkileri olabileceği düşünülmektedir. Bu çalışma-

RESİM 2: Divriği Turan Melik Darüşşifası-2.

RESİM 3: Tokat Muinüddin Pervane Bey Darüşşifası.

RESİM 4: Hastanede dosya dolabı.

RESİM 5: Hastane koridoru.

RESİM 6: Hastaneden bir köşe.

RESİM 7: Hastanedeki pano.

da, çevrenin ve sanat eserlerinin tedavi sürecinde olumlu etkileri olabileceği göz önüne alınarak hastanelerin uyumlu bir parçası haline gelmesinin önemi tartışılmaktadır. En üst düzeyde kaliteli hizmet sunumunu geliştirmeye yönelik çabalar, aynı zamanda “iyi ve kaliteli” hizmet sunmak için etik bir sorumluluktur. Çalışma bu bağlamda, etik ve estetik öğelerle örülü bir çevre geliştirilmesine katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Geçmişte özellikle Selçuklular ve Osmanlılar Döneminde yapılan darüşşifalarda gösterilen estetik özenin günümüzde kaybolduğu gözlenmektedir. İşlevsellikten ödün vermeden, estetik açıdan hastanelerin geliştirilmesinin sağlığa etkilerinin etik boyutunun önemi gözden kaçmadan, bu konuya özenle dikkat çekilmelidir. Ayrıca, günden güne daha estetik olarak yapılan hastanelerin toplumdaki etkisi de dikkate alınmalıdır. Böylelikle görsel estetik öğelerin

ve çevrenin tedavi süreçleri ve iyileştirme üzerine olan etkisi araştırılarak, irdelenmelidir. Buradan yola çıkılarak hastanelerin artık daha estetik olarak yapılandırılmasının hem hastane çalışanları için hem de hastalar ve hasta yakınları için olumlu etkiler oluşturduğu saptanırsa, kalite ve etik açısından daha iyi hizmet sunmak için farklı bir boyut kazanılacaktır.

Bu bilgilerin ışığında, Türkiye’de bazı hastaneleri kapsayacak konuya ilişkin bir araştırma planlanmaktadır. Araştırma kapsamında görsel estetik öğelerin hasta, hasta yakınları ve hastane çalışanlarına etkilerini saptamaya yönelik olarak geliştirilen anketler kişisel görüşme yöntemiyle uygulanarak, olumlu ve olumsuz etkileri değerlendirilecek ve sonuçlar bir bütün olarak yorumlanacaktır.

KAYNAKLAR

1. Meydan Larousse, Dictionary and Encyclopedia. Vol: 10. İstanbul: Meydan Publisher; 1990. p.907.
2. Aydın Çakır M. Criticism in Arts. 1st ed., İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım; 2002. p.5-6, 31.
3. Meydan Larousse, Dictionary and Encyclopedia. Vol: 4. İstanbul: Meydan Publisher; 1990. p.386.
4. Büyük Larousse, Dictionary and Encyclopedia. Vol: 8. İstanbul: Milliyet; 1992. p. 3832.
5. Çobanoğlu N. Medical Ethics. 1st ed. Ankara: İlke Publisher; 2007. p.9-10.
6. Ersoy K, Kavuncubaşı Ş. [Hospital management: where to start?]. Community and Physician 1995;10(69-70):6-9.
7. Arabacıoğlu C. Physicians and hospital management. No: 15 Adana: Çukurova University Publication; 1991. p.301.
8. Meydan Larousse, Dictionary and Encyclopedia. Vol: 12. İstanbul: Meydan Publisher; 1990. p.1.
9. Sticklely T, Freshwater D. The art of loving and the therapeutic relationship. Nurs Inq 2002; 9(4):250-6.
10. Gençel Ö. [Music therapy]. Kastamonu Education Journal 2006;14(2):697-706.
11. Çobanoğlu N, Çobanoğlu M. [The discussion on job satisfaction of physicians from the point of total quality management]. In: Çoruh M, ed. Continuous quality improvement management the health care services. Ankara: HEV Publication; 1998. p.79-90.
12. Beasley AW. To study the healing art. Aust NZJ Surg 2000;70(12):892-7.
13. Jackson R, Harp T, Wright T. Land use planning: why public health must be involved. J Law Med Ethics 2002;30(3 Suppl):70-4.
14. Scher P, Senior P. Research and evaluation of the exeter health care arts project. JLME 2000;26(2):71-8.